

UO'K: 1:34

Sarvarbek BABAJANOV,
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: sarvarbekbabajonov@urgiu.uz

Urganch innovatsion universiteti dotsenti, PhD A.Radjabov taqrizi asosida

IJTIMOIIY NAZORAT VA JAMOATCHILIK ISHTIROKI: G'ARB FALSAFASIDAGI TAMOYILLAR VA O'ZBEKISTON AMALIYOTI

Аннотация

Maqolada jamoatchilik nazorati institutining nazariy asoslari, huquqiy zaminlari va amaliy shakllari tahlil qilinadi. G'arb falsafasidagi yondashuvlar va O'zbekiston tajribasi asosida institutning ahamiyati, subyektlari va rivojlanish tendensiyalari yoritiladi. Maqola metod sifatida huquqiy tahlil va qiyosiy yondashuvdan foydalanadi.

Kalit so'zlar: Jamoatchilik nazorati, fuqarolik jamiyati, huquqiy asoslar, davlat boshqaruvi, G'arb falsafasi, ijtimoiy nazorat, ochiqlik, shaffoflik, demokratik ishtirok.

СОЦИАЛЬНЫЙ КОНТРОЛЬ И ОБЩЕСТВЕННОЕ УЧАСТИЕ: ПРИНЦИПЫ ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ И ПРАКТИКА УЗБЕКИСТАНА ИССЛЕДОВАТЕЛЬ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические основы, правовые основания и практические формы института общественного контроля. На основе западной философии и опыта Узбекистана освещаются значение, субъекты и тенденции развития данного института. В качестве метода исследования используются юридический анализ и сравнительный подход.

Ключевые слова: Общественный контроль, гражданское общество, правовые основы, государственное управление, западная философия, социальный контроль, открытость, прозрачность, демократическое участие.

SOCIAL CONTROL AND PUBLIC PARTICIPATION: PRINCIPLES OF WESTERN PHILOSOPHY AND THE PRACTICE OF UZBEKISTAN

Annotation

The article analyzes the theoretical foundations, legal basis, and practical forms of the public oversight institution. Based on Western philosophical approaches and the experience of Uzbekistan, the article highlights the significance, actors, and development trends of this institution. The research employs legal analysis and a comparative approach as its methodology.

Key words: Public oversight, civil society, legal framework, public administration, Western philosophy, social accountability, transparency, openness, democratic participation.

Kirish. Jamoatchilik nazorati (public oversight) g'oyasi G'arb falsafasida bevosita shu atama bilan emas, balki unga yaqin tushunchalar – fuqarolik jamiyati, davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, erkinlik, mas'uliyat, axloqiy nazorat, shaxs va hokimiyat o'rtasidagi muvozanat kabi falsafiy kategoriyalar orqali talqin qilingan. Bu g'oya Aristotelning siyosiy fazilat konsepsiyasidan tortib, Jon Lokkning ijtimoiy shartnoma nazariyasiga, Kantning axloqiy imperativi va shaxs erkinligiga, Gegelning davlat va fuqarolik jamiyati tafvutiga, hamda Mishel Fukoning hokimiyat va nazorat texnologiyalari tahliliga qadar keng falsafiy zamin topgan.

Usul (Methods) Mazkur tadqiqotda jamoatchilik nazoratining nazariy asoslari, huquqiy bazasi va xalqaro amaliyoti tizimli tahlil qilindi. Ishda tarixiy-komparativ tahlil, huquqiy tahlil, kontent-tahlil va mantiqiy tahlil usullaridan foydalanildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar, olimlarning ilmiy qarashlari va xorijiy tajribalar solishtirma yondashuv asosida o'rganildi. Tahlillar orqali nazorat institutining amaliyotdagi o'rni, subyektlari va ta'sir doirasi aniqlashtirildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Jamoatchilik nazoratiga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu institutni O'zbekiston olimlari huquqiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan yoritmoqda. F. Otaxonov va B.I. Ismoilovlar jamoatchilik nazoratini qonun ustuvorligini ta'minlashdagi

muhim vosita sifatida talqin qilgan bo'lsa, Sh. Jahonov uning tarixiy ildizlari va subyekt-obyekt tizimini ochib bergan.

G'arb falsafasida esa jamoatchilik nazorati erkinlik, axloqiy nazorat va fuqarolik faolligi bilan bog'liq tushuncha sifatida izohlanadi. Y. Habermas, J. Lokk va J. Foxlarning ishlari ushbu institutni demokratik boshqaruvdagi hal qiluvchi omil sifatida baholaydi. Bu yondashuvlar O'zbekiston amaliyotini boyitishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. G'arb falsafasida hokimiyatning legitimligini asoslovchi tamoyillar asosan ijtimoiy shartnoma nazariyasi orqali izohlanadi. Jumladan, "J. Lokk davlat hokimiyatini xalq irodasidan kelib chiqadigan, fuqarolarning tabiiy erkinliklari va mulk huquqini himoya qiluvchi institut sifatida talqin etadi" [1].

SH. Monteske hokimiyatlar bo'linishi tamoyili orqali ichki nazorat mexanizmlarini asoslab, tashqi — jamoatchilik nazoratining huquqiy va siyosiy poydevorini yaratdi [2]. U Bu g'oya orqali u ichki muvozanat mexanizmini tushuntiradi. Aynan shu nazariy asos keyinchalik jamoatchilik nazoratining tashqi shakllari (masalan, erkin matbuot, fuqarolik jamiyati) uchun poydevor bo'lib xizmat qilgan.

I. Kant esa insonni axloqiy avtonom subyekt sifatida qarab, ijtimoiy boshqaruvda ichki axloqiy prinsiplarni asosiy determinant sifatida ilgari surdi [3].

Shuningdek, Habermasning kommunikativ harakat nazariyasi va jamoatchilik sohasidagi muhokama modeli ham jamoatchilik nazoratining zamonaviy nazariy asoslarini shakllantirgan. Bu qarashlar, ayniqsa, demokratik jamiyatda

davlat faoliyati ustidan ochiq va ongli nazoratni huquqiy va axloqiy jihatdan asoslab bergan. Shu bilan birga, G'arb falsafasida jamoatchilik faolligi, shaffoflik va hisobdorlik qadriyat sifatida ko'rilgan. Shu nuqtai nazardan, jamoatchilik nazorati bugungi kunda fuqarolik nazorati, institutsional muvozanat va ijtimoiy ong ko'zgusi sifatida falsafiy-metodologik asosga ega bo'lib bormoqda.

Yurgen Habermas o'zining 2022-yilda nashr etilgan "Ein neuer Strukturwandel der Öffentlichkeit und die deliberative Politik" (Jamoatchilikning yangi tarkibiy o'zgarishi va muhokamaga asoslangan siyosat) asarida, "kommunikativ nazariyasi orqali davlat va jamoatchilik o'rtasidagi axloqiy nazoratni asoslaydi" U jamoatchilikning evolyutsiyasini tahlil qilishda yangi ijtimoiy-siyosiy va raqamli omillarni hisobga oladi. 2022-yilgi asarda muallif ushbu tashxisni chuqurlashtirib, raqamli axborot muhitining (ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va algoritmik filtrlash tizimlarining) jamoatchilik ongiga ko'rsatgan ta'sirini ochib beradi. Unga ko'ra, "deliberativ siyosat" — ya'ni ochiq, oqilona va inklyuziv fikr almashuvga asoslangan siyosiy model, hozirgi erkinlik va haqiqiy jamoatchilik muhokamasi uchun zaruriy alternativ sifatida ko'riladi [4].

Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy qonuni (Grundgesetz) fuqarolarning davlat faoliyati ustidan nazoratini huquqiy jihatdan kafolatlaydi. 5-modda fikr, matbuot va axborot erkinligini, 17-modda petitsiya huquqini, 20-moddaning 4-bandi esa demokratik tartib buzilganda qarshilik ko'rsatish huquqini belgilaydi. Bu normalar jamoatchilik nazoratining huquqiy asosini tashkil qiladi. Ommaviy axborot vositalari (ARD, ZDF, Der Spiegel va boshqalar) esa davlat ustidan tanqidiy nazoratni amalga oshirib, "to'rtinchi hokimiyat" sifatida faoliyat yuritadi [5].

Germaniyada fuqarolik jamiyati institutlari jamoatchilik nazoratining faol subyektlari sifatida shakllangan bo'lib, ular demokratik boshqaruv tizimining muhim tayanchi hisoblanadi. Inson huquqlarini himoya qiluvchi tashkilotlar, ekologik harakatlar, mustaqil fuqarolik tashabbuslari, diniy va ijtimoiy guruhlar davlat faoliyatining turli jabhalarida monitoring olib boradilar. Ushbu institutlar parlament qarorlarini baholash, ijro hokimiyati faoliyatini kuzatish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, ombudsmanlarga murojaat qilish hamda zarurat tug'ilganda sud yoki xalqaro tashkilotlarga shikoyat kiritish orqali o'z pozitsiyalarini bildirish huquqiga ega.

Raqamli texnologiyalar bu boradagi imkoniyatlarni yanada kengaytirdi. Germaniya Bundestagi rasmiy portalida faoliyat yuritayotgan e-petitsiyalar tizimi orqali fuqarolar qonunchilik tashabbuslari yoki jamoaviy murojaatlarni elektron shaklda topshirishlari, ularga ovoz to'plash va muhokama yuritishlari mumkin. Shuningdek, "FragDenStaat.de" kabi maxsus platformalar fuqarolarga davlat idoralaridan axborot so'rash, oshkorlikni talab qilish va rasmiy qarorlar ustidan tahliliy nazorat o'rnatish imkonini beradi. Nemis falsafasida jamoatchilik, erkin muloqot, kommunikativ racionalitet, va fuqarolik jamiyati tushunchalarini chuqur tahlil qilgan eng nufuzli zamonaviy mutafakkirlardan biri Frankfurt maktabi vakili Yurgen Habermas "Jamoatchilik sohasi – bu davlat qarorlarini tanqidiy muhokama qilish, fuqarolarning ijtimoiy ongini shakllantirish va erkin muloqotga asoslangan nazorat maydonidir" [6]. Bu yondashuv Germaniyada fuqarolik jamiyatining nafaqat mavjudligini, balki faol ravishda siyosiy va ijtimoiy hayotda qatnashishini anglatadi.

So'nggi yillarda fuqarolik ishtiroki va jamoatchilik nazorati sohasida olib borilgan tadqiqotlar orasida amerikalik siyosatshunos va amaliyotchilar orasida mashhur bo'lgan olim Jonathan Foxning ishlari alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. U o'z tadqiqotlarida jamoatchilik nazorati masalasiga faqat fuqarolarning hokimiyat ustidan tanqidiy

nazorati sifatida emas, balki fuqarolar va davlat o'rtasida ijtimoiy hamkorlik orqali qarorlar qabul qilish va ularni amalga oshirishda javobgarlik tizimini yaratish jarayoni sifatida qaraydi. Fox tomonidan chuqur asoslab berilgan ijtimoiy nazorat (social accountability) konsepsiyasi – bu fuqarolarning shunchaki norozilik bildirishi emas, balki ular tomonidan faol axborot to'plash, kuzatuv olib borish, takliflar kiritish, norasmiy va rasmiy kanallar orqali fikr almashish va davlat institutlarini javobgarlikka undash mexanizmlarining majmui hisoblanadi.

Fox ijtimoiy nazoratni ikki asosiy yo'nalishda tahlil qiladi:

Birinchisi — fuqarolik ovozi (citizen voice), ya'ni fuqarolarning fikr bildirish, monitoring va norozilikni ifodalash orqali o'z manfaatlarini ilgari surishi;

Ikkinchisi — davlatning javobgarligi (state responsiveness), ya'ni davlat institutlarining bu talab va tahlillarga real choralar bilan javob qaytarishi [7].

Uning fikricha, ijtimoiy nazorat tashabbuslari davlat institutlari bilan "ijtimoiy va institutsional hamkorlik" asosida olib borilgandagina barqaror natijalarga olib keladi. Bu yondashuv faqat tanqidiy nazorat emas, balki hamkorlik orqali islohotlarni ilgari surish mexanizmi sifatida baholanadi.

O'zbekiston sharoitida jamoatchilik nazoratining shakllanishi va rivojlanishida G'arb falsafasida asoslab berilgan tamoyillar tobora ko'proq amaliy ifodasini topmoqda. Ayniqsa, fuqarolik jamiyatini mustahkamlash, davlat faoliyatining ochiqdigi, fuqarolarning siyosiy ishtiroki, axborotga bo'lgan erkin kirish, petitsiya huquqi va raqamli platformalar orqali nazorat o'rnatish kabi mexanizmlar tobora kengaymoqda. Mamlakatimizda jamoatchilik nazorati demokratik jamiyat qurilishining ajralmas elementi sifatida qaralmoqda. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 27 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda ta'kidlashicha, "konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlashda jamoatchilik nazoratidan ko'ra samaraliroq vosita yo'q". Bu yondashuv jamoatchilik nazoratining nafaqat deklarativ g'oya, balki huquqiy-tashkiliy va amaliy vosita sifatidagi ahamiyatini ochib beradi.

Darhaqiqat mamlakatimizda jamoatchilik nazorati institutning huquqiy zaminini belgilovchi eng muhim hujjat bu – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidir. Xususan, bosh qomusimizning 36-moddasida fuqarolarning jamiyat va davlat boshqaruvida ishtirok etish huquqi kafolatlangan bo'lib, bu ishtirok shakllari sifatida o'zini o'zi boshqarish organlari orqali, referendumlar o'tkazish, davlat idoralarini demokratik yo'l bilan shakllantirish hamda jamoatchilik nazoratini amalga oshirish vositalari ko'rsatilgan. Ushbu norma orqali jamoatchilik nazoratini huquqiy jihatdan mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, jamoatchilik nazoratini qanday tartibda amalga oshirish qonun hujjatlari bilan belgilanishi zarurligi ta'kidlanadi. Konstitutsiyaning boshqa qator moddalari ham jamoatchilik nazorati bilan bevosita bog'liq. Masalan, XIII bobda "Fuqarolik jamiyati institutlari", XV bobda "Ommaviy axborot vositalari" hamda 127-moddada fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari haqida konstitutsiyaviy meyorlar belgilangan. Bu institutlar jamoatchilik nazorati subyektlari sifatida faoliyat yuritib, davlat organlari ustidan tanqidiy baho berish, axborot almashinuvi va ijtimoiy muhokamalar orqali demokratik jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu tariqa, Konstitutsiya jamoatchilik nazoratining faqat prinsipi emas, balki uning subyektlari va amalga oshirish mexanizmlarini ham aniq belgilovchi asosiy huquqiy manbalardan biridir.

Shuningdek, "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi, "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi, "O'zbekiston Respublikasida Jamoat birlashmalari

to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi, "Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi, "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi, "Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunlarda hamda sohaga doir boshqa bir qator normativ-huquqiy hujjatlarda mazkur institutning huquqiy asoslari belgilangan va tizimli ravishda takomillashtirib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi huzuridagi Qonunchilik muammolari va parlament tadqiqotlari instituti direktori, yuridik fanlar doktori, professor F. Otaxonovning ta'kidlashicha, "jamoatchilik nazorati – bu davlat va jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash, adolat prinsiplarini mustahkamlash hamda boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishda muhim vositadir. Unga ko'ra, bu nazorat shakli jamiyatning faol subyektlari tomonidan, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, shuningdek davlatga alohida vakolatlar yuklangan tashkilotlar faoliyatini kuzatish va baholash orqali amalga oshiriladi". Ushbu yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, jamoatchilik nazorati nafaqat fuqarolik jamiyatining demokratik ifodasi, balki davlat boshqaruvi tizimida ichki va tashqi nazoratni uyg'unlashtiruvchi mexanizm sifatida ham talqin etiladi.

B.I. Ismoilovning fikricha, jamoatchilik nazorati deganda "fuqarolik jamiyati institutlarining O'zbekiston Respublikasi fuqarolari va ularning birlashmalari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari ustidan nazorati tushuniladi" [8].

T. Do'stjonov va S. Hasanovlar jamoatchilik nazorati fuqarolik jamiyatini shakllantirish va to'g'ri tashkil etishning asosiy institutlaridan biri ekanligi ta'kidlab, kengroq ma'noda ta'riflaydi, ya'ni "Jamoatchilik nazorati –bu fuqarolarning davlat hokimiyati, boshqaruvi organlari, ularning birlashmalari va o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolik jamiyatining boshqa tuzilmalari (institutlari), shuningdek davlat va nodavlat organlari tarkibida tuziladiganjamoat organlari ustidan qonun doirasida nazorat qilishdir"[9]. Ularning fikricha, jamoatchilik nazorati jamiyatda barqaror ijtimoiy adolatga erishishda shaxs, jamiyat va davlatning mutanosibligi, tengligi, va o'zaro javobgarligining asosiy omilidir. [9].

Tadqiqotchi Jahonovning fikricha, Jamoatchilik nazorati har qancha qadimiy tarixiy ildizlarga ega bo'lmasin, uni ilmiy tushuncha sifatida birinchi bo'lib ijtimoiy psixologiya asoschilaridan biri T. Tard fan muomalasiga kiritgan. U jamoatchilik nazoratini huquqbuzarning xatti-harakatlarini jamiyat qabul qilgan normalarga qaytarishga yo'naltirilgan ijtimoiy usullar majmui sifatida izohlagan. Bu yondashuv, avvalo, jamiyatdagi axloqiy va meyoriy tartibning ommaviy e'tibor orqali tiklanishiga urg'u beradi [10]. Shuningdek muallif o'z maqolasida "jamoatchilik nazorati – bu fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan davlat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni muvofiqlashtiruvchi mexanizm bo'lib, u nazorat subyektlari va obyektlari o'rtasidagi munosabatlarning ochiqligiga, ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlik asosida tashkil etilishiga tayanadi. Aynan mana shu hamkorlik jamoatchilik nazoratining institutsional kuchayishiga zamin yaratadi" degan qarashni ilgari suradi. [10].

Xulosa. Jamoatchilik nazorati zamonaviy demokratik jamiyatda fuqarolik jamiyatining asosiy institutlaridan biri sifatida qaraladi. U davlat organlari faoliyati ustidan fuqarolarning oshkora, qonuniy va samarali nazoratini ta'minlash orqali boshqaruv tizimining ochiqligi, javobgarligi va adolatliligini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, G'arb falsafasida bu tushuncha erkinlik, ijtimoiy shartnoma, axloqiy majburiyat va deliberativ demokratiya kabi tamoyillar asosida shakllangan bo'lsa, O'zbekistonda u huquqiy-institutsional jihatdan aniq asoslangan holda rivojlanmoqda.

Xalqaro tajriba va zamonaviy tendensiyalar asosida aytish mumkinki, jamoatchilik nazorati nafaqat tanqidiy kuzatuv, balki fuqarolarning davlat bilan muloqot qilishi, islohotlarga hissa qo'shishi va demokratik boshqaruvda faol ishtirok etishining muhim vositasiga aylanmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar bu jarayonni yanada ommaviy va samarali qilish imkonini bermoqda.

Kelgusida jamoatchilik nazoratining institutsional mustahkamligi, axborotga ochiqlik, fuqarolik madaniyati va ijtimoiy faollikni oshirish orqali davlat boshqaruvining shaffofligi va javobgarligini kuchaytirishga xizmat qilishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR

1. Локк Дж. Два трактата о правлении / пер. с англ. П.Ю. Каменского ; под ред. В.А. Филиппова. – М. : Мысль, 1988. – 412 с.
2. Монтескье Ш. О духе законов / пер. с франц. Н.И. Петрашевского. – М. : Наука, 1999. – 672 с.
3. Кант И. Основы метафизики нравственности / пер. с нем. Н.В. Аболина. – М. : Мысль, 1993. – 271 с.
4. Habermas, J. (2022). Jamoatchilikning yangi tarkibiy o'zgarishi va muhokamaga asoslangan siyosat (nemis tilidan tarjima muallif tomonidan). Berlin: Suhrkamp. 108 b.
5. Bundesrepublik Deutschland. (2023). Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland [Germaniya Federativ Respublikasining Asosiy Qonuni]. Rasmiy hujjat. <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>
6. Habermas, J. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge, MA: MIT Press.
7. Fox J. Social Accountability: What Does the Evidence Really Say? // World Development. – 2015. – Vol. 72. – P. 346–361. – DOI: 10.1016/j.worlddev.2015.03.011.
8. Т.Дўстжонов. С.Ҳасанов. (2004). Ўзбекистон демократик тарққиёт йўлида. –Тошкент: Тошкент Молия институти,
9. 9.Исmoilов Б.И. (2007). Давлат фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг амалий жиҳатлари / Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш масалалари: назария ва амалиёт // Илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент: ТДЮИ.
10. Жахонов С.Ш. Жамоатчилик назорати институтининг шаклланиши ва ривожланиш тенденциялари // Research and Education. – 2022. – № 4 (38). – Б. 112–116. [Elektron manba]. URL: <https://researchedu.org/index.php/re/article/view/889> (kun: 07.07.2025).